

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію Смирнова Андрія Івановича
«Церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки
Другої світової війни»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Питання помісності Православної Церкви в Україні впродовж століть мало чітке політичне забарвлення, оскільки ще з часів Володимирового хрещення розглядалось як вагомий чинник успішного розвитку держави. Проте саме в цей період не вдалося вирішити корінне питання побудови церковної організації – отримати автокефальний статус, що у перспективі значною мірою впливало на характер релігійного життя українців, продукуючи розколи і конфесійне розгалуження. Соціальні трансформації ХХ ст. активізували національні змагання українців, а відтак і автокефальний рух. Спроби набуття канонічного статусу українською Православною Церквою у 20-х – 40-х рр. минулого століття мали контроверсійний перебіг. Проте ці змагання стали потужною пролонгацією автокефального руху у сучасний період українського державотворення, який завершився наданням Константинопольським Патріархатом томосу Православній Церкві в Україні. Її визнання у Вселенському православ'ї, важливість стабілізації міжправославних відносин у країні актуалізують дослідження окремих періодів і аспектів розвитку автокефального руху та альтернативних йому. У цьому контексті запропонована постановка проблеми в дисертаційному дослідженні Смирнова Андрія Івановича «Церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки Другої світової війни» видається актуальною з науково-теоретичної і практичної точок зору. Вона сприятиме гармонізації державно-церковних відносин, осмисленню об'єктивних і усуненню тих суб'єктивних чинників, які гальмують процес розбудови Православної Церкви в Україні.

Конкретика обраної теми орієнтує на вивчення комплексу досліджень церковного і світського характеру, які вможливлюють різнобічний аналіз феномену українського православ'я під час Другої світової війни (інституційні засади, структура, форми і методи діяльності, персоналії, стосунки з органами влади тощо), його вплив на суспільно-політичні, релігійно-церковні й культурні процеси українського суспільства.

Ознайомлення з дисертацією, авторефератом та опублікованими науковими працями А. І. Смирнова переконливо доводить, що дослідження виконано на належному науковому рівні.

У вступній частині дисертації та автореферату у відповідності з кваліфікаційними вимогами, визначено всі необхідні характеристики роботи: актуальність теми, її зв'язок з науковими програмами, мета і дослідницькі завдання, предмет, об'єкт дослідження, хронологічні та територіальні рамки роботи, її методологічна основа, наукова новизна, теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

Структура дисертаційної роботи не викликає заперечень. Цілком доречним видається проблемно-хронологічний підхід до її побудови. Він дозволив А. Смирнову сконцентрувати увагу на ключових аспектах теми: з'ясувати характер і спрямованість українського національно-церковного руху у Генерал-губернаторстві впродовж 1939 – 1944 рр. (другий розділ); проаналізувати зміст юрисдикційних та інституалізаційних трансформацій Російської Православної Церкви напередодні та під час німецько-радянської війни (третій розділ); дослідити процес становлення та характер діяльності Української Автокефальної Православної Церкви (четвертий розділ).

На належному науковому рівні проведено аналіз стану вивчення проблеми у першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження», який представлено 459 позиціями використаних джерел та літератури. Йдеться про значне коло наукових студій, які здобувач поділив на дві групи: українська історіографія та закордонне історіописання. В історіографічному масиві доречно акцентовано увагу на дослідженнях

сучасних українських учених, інтелектуальній спадщині української діаспори, виокремлено церковний і світський напрями зарубіжних студій. Вправний аналіз та оцінка авторських підходів і концепцій уможливили належне узагальнення проведених досліджень й дозволили А. Смирнову виявити дискусійні та недостатньо досліджені сегменти проблематики як перспективу для спрямування своєї роботи.

Запорукою новизни і об'єктивності дисертаційного дослідження є його джерельна база, основу якої становлять неопубліковані документи, що зберігаються в архівосховищах України, Канади, США, Німеччини та Республіки Польща. Дисертант вдалося віднайти й залучити до наукового вжитку низку унікальних документів. Ним опрацьовані матеріали з Архіву Варшавської Православної Митрополії та Архіву нових актів у Варшаві, корпус джерел з Архіву УПЦ у США в Бавнд-Бруці, документи з колекції о. Т. Міненка, яка зберігається в архіві Університету Альберти в Едмонтоні. Андрієм Івановичем вивчено справи з фондів ЦДАВО України, ЦДАГО України, Державного архіву Київської області, Державного архіву Рівненської області, ГДА СБУ, архіву Управління СБУ в Тернопільській області. Це уможливило відтворення не лише перебігу подій, пов'язаних з діяльністю Української Автокефальної Православної і Автономної Православної Церков, особливостями релігійного життя в окупованій Польщі, релігійною політики нацистів, але й з'ясування сутнісних трансформацій українського православ'я в роки Другої світової війни. Водночас важливим джерелом фактографічного наповнення роботи в авторській інтерпретації стали опубліковані матеріали: збірки документів, наративи, українські й закордонні періодичні видання, що різнопланово висвітлюють події релігійного життя досліджуваного періоду.

Таким чином, різнопланова і багатовидова джерельна база дисертації свідчить про її репрезентативність, виступає запорукою достовірності отриманих автором результатів, зокрема наукової новизни та висновків. Цьому сприяє також вмілий вибір інструментарію теоретико-методологічних методів і прийомів, а також обґрунтовані концепти дослідження.

У другому розділі дисертації «Український національно-церковний рух у Генерал-губернаторстві впродовж 1939–1944 рр.» з'ясовано особливості реорганізації Православної Церкви та визначено тенденції розвитку Холмсько-Підляської єпархії. На підставі аналізу становища Польської Автокефальної Православної Церкви (ПАПЦ), яка в умовах нацистської окупації зазнала територіального поділу, та виявлених документів, Андрій Іванович виокремив низку причин усунення митрополита Діонісія від керівництва Церквою та підпорядкування Варшавської єпархії архієпископу Берлінському й Германському Російської Православної Церкви закордоном Серафиму Ляде. Здобувачем доведено, що відсторонення митрополита Діонісія від обов'язків першоієрарха вписувалося в контекст політики нацистського уряду, який мав на меті творення наднаціональної Православної Церкви в Німеччині й окупованих нею територіях. Водночас станом на січень 1940 р. у більшості представників державних і партійних відомств вважали доцільним зберігати у Генерал-губернаторстві автокефальний статус Православної Церкви. Автору вдалося показати суперечливий характер політики німецьких державних і партійних органів, що мали відмінне бачення шляхів розвитку Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Зрештою, міжвідомчий конфлікт переконливо ілюстровано на прикладі діяльності архієпископа Серафима Ляде.

Докладне студіювання політики окупаційного уряду, здійснене здобувачем, викликає позитивну оцінку, оскільки уможливорює чітке уявлення про її контрверсійність. Цілком поділяємо висновування А. І. Смирнова про використання Православної Церкви в інтересах Німеччини, прагматичний і ситуативний характер підтримки українського національно-церковного руху з метою послаблення польських і російських впливів у регіоні.

У дисертації виокремлено низку особливостей розвитку Холмсько-Підляської єпархії. Акцентовно на діяльності її архієпископа Іларіона Огієнка, яка призвела до значних внутрішніх трансформацій Православної Церкви у Генерал-губернаторстві та сприяла перетворенню Холмщини на провідний

центр українського національно-церковного руху. Дослідник виокремив пріоритети служіння архієпископа Іларіона, якими стали органи єпархіального управління (Холмсько-Підляська духовна консисторія, архієпископська рада як консультативно-дорадчий орган), українізація богослужінь, заснування шкіл при монастирях і духовної семінарії в Холмі, відбудова Різдово-Богородичний собору та інших холмських святинь на Даниловій горі, організація видавничої справи, упорядкування й поповнення фонду єпархіальної бібліотеки, переклад богослужбової літератури українською мовою, місійна робота тощо.

Наведений у роботі фактологічний матеріал переконливо аргументує думку автора, що холмське духовенство дотримувалося принципу архієпископа Іларіона «служити народові – то служити Богові» й поєднувало душпастирство з національно-патріотичною працею. Водночас зазначено внесок архієпископа Холмського і Підляського у формування національно-ідеологічних засад розвитку українського православ'я, які були узагальнені ним у праці «Ідеологія Української Церкви» й неодноразово артикульовані, зокрема на єпархіальному соборі 1941 р., у зверненні до віруючих, та реалізовані шляхом повернення у літургію окремих українських богослужбових практик. Йому ж належить концепція церковного відродження на окупованих територіях, що передбачала розбудову автокефальної Церкви з патріаршим устроєм. На підставі опрацьованих документів дисертант стверджує, що І. Огієнко поділяв патерналістську візантійську парадигму симфонії між Церквою і державою, розглядав можливість поєднання посад майбутнього Київського патріарха й глави Української держави.

Докладний аналіз здобувачем архієпископської діяльності І. Огієнка показав, що його важливими здобутками на керівній посаді стали: розбудова єпархіальної мережі, українізація єпархії, заснування освітніх установ, віднайдення та повернення релігійних святинь, відродження Турковицького, Яблочинського, Онуфріївського монастирів як осередків духовного і національного життя. Проте загострення українсько-польського протистояння

на українських етнічних землях Холмщини й Підляшшя, підтримуваного нацистами з метою розпалювання міжнаціональної ворожнечі, призвело до численних жертв у середовищі православного духовенства й блокувало поступ Православної церкви.

Тематична спрямованість третього розділу «Російська Православна Церква в Україні напередодні та в роки німецько-радянської війни» передбачає з'ясування юрисдикційних трансформацій Російської Православної Церкви (РПЦ), а також дослідження інституалізації Автономної Православної Церкви (АПЦ) в окупованій Україні. У ньому Андрій Іванович окреслив основні заходи радянської влади щодо обмеження діяльності Православної Церкви на приєднаних територіях Західної України у 1939 – 1941 рр., що призвело до зменшення релігійної мережі, переслідування духовенства, згортання діяльності монастирів. У контексті цих подій автор вказує на відсутність стійкої опозиції волинських ієрархів щодо РПЦ, що обумовлювалося втратою зв'язку зі своїм киїархом Варшавським митрополитом Діонісієм та загалом схильністю до конформізму. В роботі з'ясовано, що з ініціативи радянського керівництва з метою встановлення контролю над колишніми польськими архієреями запроваджено модель індивідуального прийняття ієрархів у РПЦ через покаєння, зречення польської автокефалії та підписання спеціальної декларації. Формально зміни юрисдикції вдалося уникнути лише двом архієреям. Підкреслено неканонічний характер інкорпорації православних єпархій колишньої ПАПЦ у структуру РПЦ та їх об'єднання в екзархат Західних України та Білорусі.

У сегменті вузлових подій релігійного життя під час німецько-радянської війни А.І. Смирнов закономірно виокремив проблему інституалізації та розбудови АПЦ. Волинська єпархія, яка зберегла церковну інфраструктуру, була потужною структурною одиницею цієї інституції. Її кадрове забезпечення та функціонування освітніх установ у Почаєві, Кременці, Житомирі дозволило сформувати кадровий потенціал й за потреби спрямовувати священників у східні єпархії АПЦ.

Зазначено, що вимога і розпорядження митрополита Діонісія відновити канонічні зв'язки з Варшавською митрополією виявили відмінні позиції ієрархів, зокрема між владиками Олексієм Громадським і Полікарпом Сікорським, щодо шляхів набуття автокефалії Православною Церквою в Україні. Докладне студіювання дисертантом перебігу собору у Почаєві 1941р. викликає позитивну оцінку, оскільки уможливило чітке бачення кола протиріч у середовищі православного духовенства. Виявлено, що рішення Собору, на якому проголошено створення АПЦ у підпорядкуванні РПЦ, лише актуалізували полеміку з юрисдикційно-канонічних питань, засвідчили відсутність консенсусного бачення канонічних засад побудови Церкви й поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни. Формальність канонічного зв'язку з РПЦ за відсутності комунікації в умовах війни є підставою для висновку дисертанта, що АПЦ використала його лише як канонічний захист.

У роботі акцентовано увагу на тісній співпраці АПЦ з німецькою окупаційною адміністрацією, яка від середини 1942 р. активно підтримувала цю конфесію. Автором залучено низку архівних матеріалів, які вказують на лояльність владики Олексія до окупаційної влади й перетворення АПЦ на знаряддя нацистської пропаганди, що дистанціювало від можливостей об'єднання з УАПЦ і національно-визвольного руху. Водночас варто погодитись з обґрунтованою думкою Андрія Івановича щодо української національно-політичної орієнтації частини духовенства АПЦ.

Автором зауважено, що після трагічної загибелі митрополита Олексія у травні 1943 р. відбулася остаточна дезінтеграція АПЦ. Введення окупаційним урядом нового порядку управління Церквою, які обмежували повноваження єпископів одним з п'яти генерал-комісаратів мало своїм наслідком формальну втрату О. Громадським прав екзарха, проте сфера управління його наступника – владики Дамаскіна, відповідала встановленим нацистами вимогам.

У дисертації аргументовано доведено, що АПЦ на Київщині впродовж

1942 – 1944 рр. мала переважаючий вплив на віруючих й налічувала близько 400 громад. На переконання А.І. Смирнова, успіху автономістів сприяли: діяльність владики Пантелеймона та його управлінські рішення; консервативність самої АПЦ, яка зберігала церковнослов'янську мову й позиціонувала себе як канонічна течія; достатня кількість священницьких кадрів; толерування з боку окупаційної влади. Домінувальний вплив АПЦ спостерігався також у Поліській, Вінницькій, Чернігівській, Катеринославській єпархіях. Узагальнюючи діяльність АПЦ, здобувач звертає увагу на два моменти – відродження церковних структур на окупованій території було вагомим і значущим для православного населення, котре потребувало задоволення своїх духовних потреб та ситуативне співпадіння інтересів Церкви і окупаційної влади, котра до певної міри сприяла відновленню церковної мережі.

Інформаційно-насиченим є четвертий розділ дисертації «Становлення та діяльність Української Автокефальної Православної Церкви формації 1942 р.». У ньому досліджено процес становлення та розвитку автокефального руху, репрезентованих волинськими церковно-громадськими колами й Київською церковною радою. Заслуговує на увагу аналіз обставини призначення владики Полікарпа Сікорського тимчасовим адміністратором Православної Церкви на території Райхскомісаріату Україна, зокрема впливу на перебіг подій керівництва Державного центру УНР. Автор стверджує, що створення Адміністрації Православної церкви в Генерал-губернаторстві започаткувало процес конституювання УАПЦ. Водночас з'ясовано, що одним із головних викликів для УАПЦ була катастрофічна нестача архієреїв. Проблема вирішувалася шляхом висвячення трьох єпископів та затвердженням Собором єпископів у Пінську (1942 р.) спеціального чину приєднання «липківських» священників. Це рішення дозволило залучити до автокефального руху національно зорієнтоване духовенство, вирішити кадровий голод єпархій та поширити вплив Адміністрації УАПЦ на Схід України.

Послуговуючись широкою джерельною базою, Андрію Івановичу вдалося з'ясувати характер і ключові аспекти дискусії щодо канонічності визнання священників «липківської» генерації, котра лише поглибила міжцерковне протистояння й актуалізувала питання канонічності висвят у самій УАПЦ.

Узагальнення історичного матеріалу сприяло обґрунтування важливого висновку, що основою інституційного розколу українського православ'я в роки війни був конфлікт національних та еклезіальних ідентичностей: УАПЦ орієнтувалася на утвердження переважно національно-історичних підстав автокефалії, АПЦ – еклезіально-канонічних. За умови відсутності української незалежної держави та сумнівності хіротоній УАПЦ формації 1921р. об'єднання цих православних інституцій не мало перспективи. Зрештою, створення єдиної помісної Церкви на підставі почаївського «Акту поєднання» Церков від 8 жовтня 1942 р. зазнало поразки. Не викликає сумніву твердження А.І. Смирнова, що подолання міжправославного конфлікту в Україні суперечило релігійній політиці німецьких окупантів. Водночас Почаївської угоди не підтримали більшість архиєреїв-автономістів.

Важливе місце у дисертаційному дослідженні займає аналіз обставин проведення Собору єпископів УАПЦ 1944 р. Автором з'ясовано низку причин, які завадили ієрархам досягти порозуміння у питанні врегулювання канонічного статусу УАПЦ. На той час, як справедливо зауважує Андрій Іванович, єпископат не мав солідарного бачення місця Церкви у Вселенському православ'ї, не випрацьовував конкретних шляхів набуття повноцінної автокефалії.

Висновки, зроблені автором по завершенню роботи, є аргументованими й корелюються з метою дисертаційного дослідження і його завданнями. Дисертація Смирнова Андрія Івановича є самостійним науковим дослідженням, яке характеризується зваженістю оцінок та обґрунтованістю наукових положень. Підкреслимо комплексний характер виконаної роботи, застосування сучасних методологічних підходів для розв'язання поставлених

завдань.

Основні положення дисертації пройшли належну апробацію у виступах здобувача на численних міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях. Результати дослідження висвітлені у 30 публікаціях, зокрема 4 статті вийшли друком у закордонних виданнях, з них 2 – в проіндексованих у базі даних Scopus, 16 – у фахових виданнях з історичних наук, що включені до міжнародних науково-метричних баз, 6 статей мають апробаційний характер, 4 публікації додатково розкривають зміст дисертації.

Автореферат відображає основний зміст, положення та висновки дисертації й за обсягом відповідає встановленим вимогам.

Попри позитивне враження від змісту і результатів дисертаційного дослідження Андрія Івановича Смирнова вважаємо за необхідне висловити декілька зауважень і побажань, які, як сподіваємось, будуть взяті до уваги у подальших наукових студіях.

1. Здобувачем зазначено, що написання дисертаційної роботи передбачає не лише залучення низки різноманітних принципів і методів наукового пізнання, але й тлумачення термінів, які належать до понятійно-категоріального апарату досліджуваної проблематики. Повністю поділяємо такий підхід, тим паче, що у підрозділі 1.3 «Теоретико-методологічні засади» здійснено фаховий аналіз низки концептів, зокрема «Церква», «автокефалія», «українське православ'я», «державно-церковні відносини», «інституалізація». Відтак незрозумілою є мотивація дослідника, який переніс аналіз понять і термінів «канонічний», «колабораціонізм», «український колабораціонізм» у текст дисертації (с. 267 – 268, с. 281 – 283).

2. На наш погляд дослідження заявленої теми вимагає більш чіткого означення основних напрямів церковної політики нацистського окупаційного уряду, яка будувалася відповідно до стратегічних планів завоювання й упорядкування життя на окупованій території й корегувалася впродовж війни. На жаль, автор не корелює інституалізаційні процеси в АПЦ і УАПЦ зі

стратегією церковної політики нацистського режиму. Наприклад, у підрозділі 3.3 на с. 195 згадано про «нову організацію управління Православною Церквою», яка зведена до кількох позицій, які подані цитатою. Насправді, інструкція А. Розенберга і розпорядження в Райхскомісаріаті Україна від 1942 р. містили низку положень заборонного характеру, які призвели до децентралізації Церков. Через те пов'язувати дезінтеграцію АПЦ лише з трагічною смертю владики Олексія видається не вповні виправданим. Адже його наступник не отримав повноважень очільника Церкви з об'єктивних причин.

3. Наступна заувага суголосна попередній й стосується церковної політики радянських органів влади на приєднаних до СРСР Західної України і Західної Білорусі в 1939 р. Зазначивши інструменти боротьби з релігією – послаблення матеріальної бази Церков, витіснення зі сфери освіти, пропаганда атеїзму, застосування методів дискредитації та репресій, поширення організаційних структур Московського Патріархату (с. 163), автор не показав наслідки їх застосування. Окремі приклади з життя Почаївської лаври та інших монастирів є швидше ілюстрацією, аніж аналізом системності радянської політики у сфері державно-церковних відносин на приєднаних територіях.

4. На наш погляд, дисертація має виразне практичне значення, оскільки її тематична спрямованість та фактологічне наповнення передбачає осмислення концептів творення автокефальної Церкви. Власне, шановний дисертант акцентує на цьому увагу, зазначаючи актуальність обраної теми для з'ясування витоків сучасного міжправославного протистояння (с. 21). Проте екстраполяція цього питання на сьогодення майже не прослідковується. Нам видається, що здійснення компаративного аналізу інституалізаційних процесів в АПЦ і УАПЦ сприятиме з'ясуванню еклезіальних і суспільно-політичних причин розколу в українському православ'ї, що уможливить формування державними органами концептуальних підходів і програмових завдань, спрямованих на досягнення гармонізації державно-церковних відносин та

подолання міжцерковних суперечностей. У теоретичному сенсі такий аналіз сприятиме приросту знань у вітчизняній історичній науці.

5. Особливість дослідження історико-церковної проблематики, як правило, пов'язана з персоніфікацією подій. Сукупність виявлених і опрацьованих здобувачем документів уможлиблюють з'ясування суспільно-політичних пріоритетів владик, окремі риси їх характеру, які формували поведінковий стереотип відносин з оточуючими і підходи у розв'язанні завдань, які поставали перед Церквою. Частково взаємостосунки з оточенням, індивідуальні характеристики ключових осіб відображено у тексті. Тому вартісним моментом дослідження, була б авторська оцінка внеску кожного у розбудову очолюваних ними інституцій або навпаки – гальмування інституалізаційних та об'єднавчих процесів.

6. Впадає у вічі порушення хронологічного принципу викладу матеріалу. Зокрема у підрозділі 3.2 «Інституалізація Автономної Православної Церкви в контексті ухвал Почаївського Собору 1941 р.», рішення собору першого дня роботи автор межує з оцінними судженнями владики Олексія і його опонентів, які були висловлені значно пізніше. Таке компонування матеріалу дещо утруднює цілісне сприйняття перебігу собору.

7. Ми цінуємо наукове подвижництво шановного здобувача, який, як ми зазначали, залучив до наукового вжитку унікальні джерела, і розуміємо його бажання їх оприлюднити. Проте розлогі цитати документів або їх, як на наш погляд, надмірне цитування дещо порушують логіку викладу й стрункість аналізу змістового наповнення використаних архівних матеріалів.

Висловлені зауваження і побажання ніяким чином не принижують наукової вартості дослідницької праці Смирнова Андрія Івановича, котра є самостійним дослідженням, яке, безумовно, збагатить історичну науку, сприятиме систематизації й теоретичному осмисленню заявленої проблеми.

У цілому дисертаційна робота Смирнова Андрія Івановича «Церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки Другої світової війни» є цілісним, логічним, завершеним науковим дослідженням, що має

наукове та практичне значення. За змістом, обсягом, науковою новизною, теоретичним і практичним значенням та оформленням дисертаційна робота відповідає вимогам, встановленим пунктами 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а її автор – Смирнов Андрій Іванович – заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої
історії та релігієзнавства
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Бистрицька Е. В.

